

**CELİL ORHAN'IN "MAMURETÜ'L-AZİZ (HARPUT)TARİHİ VE HARSİ
TETKİKAT" ADLI EL YAZMASI ESERİ VE BU ESERDE GEÇEN HALK
HEKİMLİĞİ UYGULAMALARI**

*Celil Orhan's Manuscript Title "History Of Mamuretü'l-Aziz (Harput) And Harsî Tetkikat" And
Practices Of Folk Medicine Contained In This Work*

Mehmet MANDALOĞLU¹

¹Doç. Dr., T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, Keçiören Bilim ve Sanat Merkezi, Ankara, mandaloglumehmet@gmail.com.tr,
orcid.org/0000-0001-6406-9013

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
23.03.2022

Kabul/Accepted:
11.05.2022

DOI:
10.18069/firatsbed.1092019

Anahtar Kelimeler

Mamuretü'l-Aziz, mizaç,
halk hekimliği, hastalık,
tedavi

Keywords

Mamuretü'l-Aziz,
temperament, folk
medicine, illness, therapy

ÖZ

Bu çalışmada Celil Orhan'ın "Mamuretü'l-Aziz (Harput) Tarihi ve Harsî Tetkikat" adlı el yazması eseri temel alınmıştır. Celil Orhan bu eserini Mamuretü'l-Aziz vilayetinde çalıştığı dönemde kaleme almıştır. Çalışmamızda el yazması eser ve yazar hakkında genel bilgi verildikten sonra halk hekimliği uygulamaları üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda Mamuretü'l-Aziz vilayeti merkezinde ve taşrada yaşayan halkın genel sağlık durumları hakkında bilgiler yer almaktadır. Mamuretü'l-Aziz'de yaşayan insanların karakter yapıları demevi mizaç ve safravi mizaç olarak tespit edilmiştir. Mizaç türleri insanların beslenmelerinde ve hastalanmalarında etkilidir. Ateş, tifo, göz, cilt, mide, bağırsak gibi çeşitli hastalıklar Mamuretü'l-Aziz vilayetinde görülmektedir. Celil Orhan'ın el yazmasında bu hastalıkların tedavi yöntemleri hakkında bilgiler vardır. Bu yöntemler halk hekimliği uygulamaları biçimindedir. Halk hekimliğinde kocakarı ilaçları yaygın olarak kullanılmıştır. Hastalıklar türbe, kabir, ziyaret gibi yerlerde yapılan ritüeller ile tedavi edilmiştir. Türbe, kabir, ziyaret gibi yerlerde yapılan ritüeller ile hastalığın sağaltılmasına çalışılmıştır. Bütün bunların yanında Mamuretü'l-Aziz vilayetinde hastalıkların tedavi edilmesinde tıbbi yöntemler uygulanmıştır. Celil Orhan'ın el yazmasından Mamuretü'l-Aziz merkezinde iki hastane olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar askerî ve memleket hastaneleridir.

ABSTRACT

This study is based on Celil Orhan's manuscript titled "History of Mamuretü'l-Aziz (Harput) and Harsî Tetkikat". Celil Orhan wrote this work while he was working in the province of Mamuretü'l-Aziz. In our study, after giving general information about the manuscript and the author, folk medicine practices were emphasized. In this context, there is information about the general health status of the people living in the center of the province of Mamuretü'l-Aziz and in the countryside. The character structures of the people living in Mamuretü'l-Aziz were determined as demevi temperament and saffron temperament. Temperament types are effective in people's nutrition and illness. Various diseases such as fever, typhoid, eye, skin, stomach, intestine are seen in the province of Mamuretü'l-Aziz. Celil Orhan's manuscript contains information about the treatment methods of these diseases. These methods are in the form of folk medicine practices. In folk medicine folk remedies were widely used. Diseases were cured with rituals performed in places such as tombs, graves and visits. In addition to all these, medical methods were applied in the treatment of diseases in the province of Mamuretü'l-Aziz. It is understood from Celil Orhan's manuscript that there were two hospitals in the center of Mamuretü'l-Aziz. These are military and country hospitals.

Atf/Citation: Mandaloğlu, M. (2022). Celil Orhan'ın "Mamuretü'l-Aziz (Harput) Tarihi ve Harsî Tetkikat" Adlı El Yazması Eseri ve Bu Eserde Geçen Halk Hekimliği Uygulamaları. *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32, 2(847-858).

Sorumlu yazar/Corresponding author: Mehmet MANDALOĞLU, mandaloglumehmet@gmail.com.tr

1. Giriş

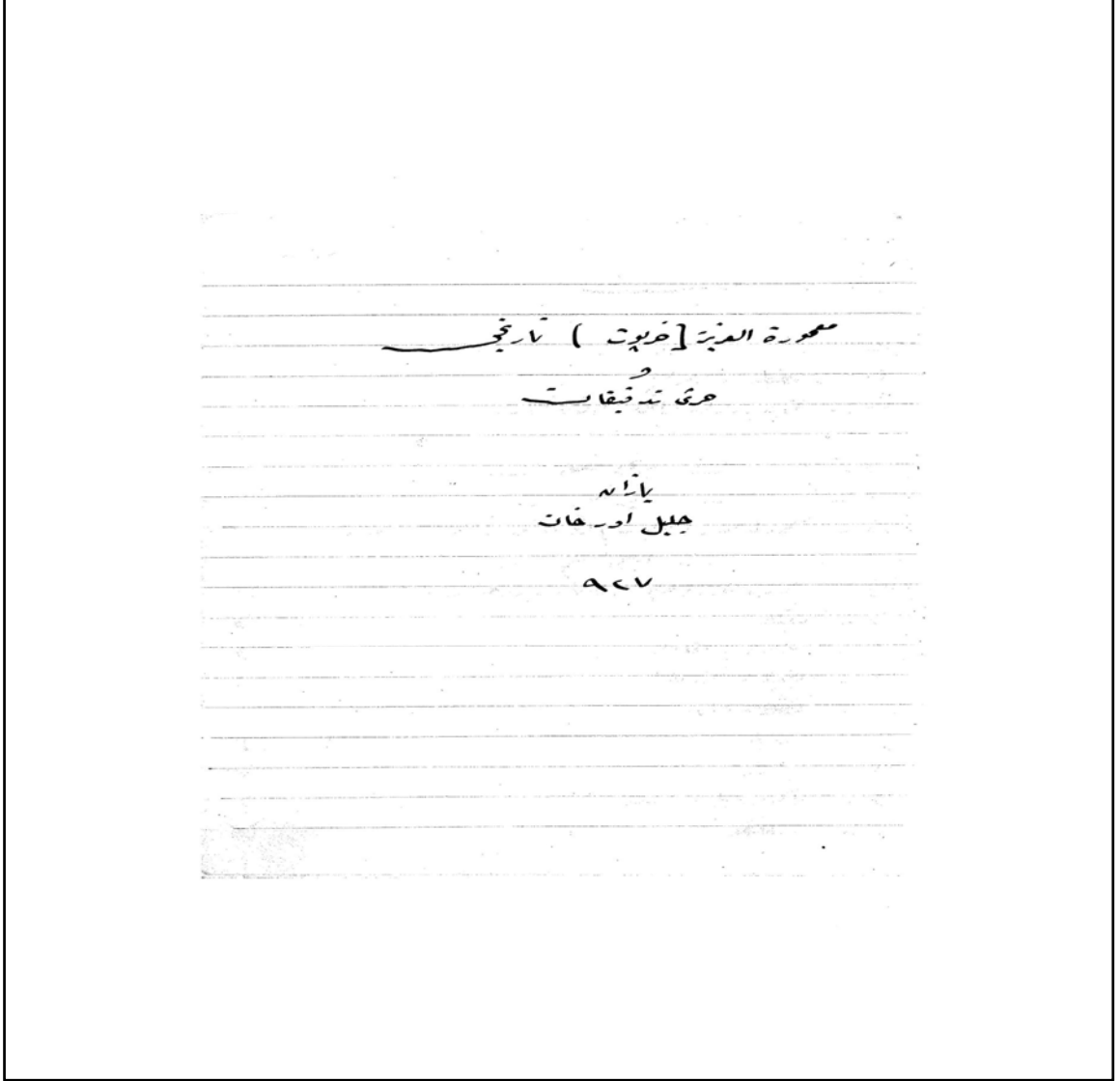
Harput ve çevresi tarih boyunca birçok devletin hâkimiyeti altına girmiş ve çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Harput'un tarihi MÖ 4. binlere kadar uzanmaktadır. Harput şehri dağlık ve korunaklı hâle getirilmiş bir yerde, MÖ 2. bin yılda yapıldığı düşünülen Harput Kalesi'nin çevresinde kurulmuştur. Harput, Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneybatısında, yukarı Fırat Havzasında yer almakla birlikte doğudan Bingöl, kuzeyden Tunceli, batı ve güney batıdan Malatya, güneyden ise Diyarbakır illeriyle çevrilidir (Aksoy ve Bülent, 2019: 60). Malazgirt Savaşı'nın ardından Anadolu'nun kapılarının Türklere açılmasıyla birlikte Harput ve çevresi Türk yurdu hâline gelmiştir. Şehrin Osmanlı hâkimiyetine girişi ise Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Zaferi'nden sonradır. Harput ve çevresinin nüfusu coğrafi koşulların imkânları doğrultusunda artmıştır. Tarihî kaynaklardan Harput ve çevresinin ticaret yolları üzerinde bulunduğu ve önemli bir ticaret merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Harput sancağı, 18. yüzyıla kadar idarî durumunu korumuştur. 1833 yılında Sivas, Diyarbakır ve Harput yöresi valiliğiyle Maden Nezareti'ni uhdesine alan Reşid Mehmet Paşa buraya yerleşmiş ve idarî merkezini Elâziz'e taşımıştır. Bu tarihten sonra idarî yapı sık sık değişikliğe uğramıştır (Ünal, 1997: 234). Reşid Mehmet Paşa'nın vefat etmesinden sonra onun yerine Diyarbakır Valisi ve Maden-i Hümayun Emni olarak Hafız Mehmet Paşa tayin edilmiştir (Çelikkemir, 2019: 42). Hafız Mehmet Paşa Harput'ta oturmayı tercih etmiştir. Daha sonra göreve getirilen idarecilerin de Harput'ta ikamet etmeleri buranın cazibesini artırmıştır. Harput'un idare merkezi olmasıyla birlikte imar faaliyetlerine önem verilmiş; hükümet konağı, hastane, kışla ve postane gibi resmî kamu kurumları inşa edilmiştir. Harput şehir idare merkezinin Elazığ'a taşınmasıyla 1844'lerde şehrin nüfusu artmaya başlamıştır (Çelikkemir, 2019: 427). Şehir merkezinin nakledilmesinden sonra 1865 yılında Elazığ'da büyük bir hareketlilik yaşanmıştır. 10 Ocak 1867 tarihli bir yazı ile Harput eyalet adının değiştirilmesi talep edilmiştir. Vali İsmail Paşa'nın teklifi üzerine şehrin adı Mamuretü'l-Aziz olarak değiştirilmiştir. Bu dönemde Sultan Abdülaziz'in Osmanlı Devleti'nin başında bulunması şehrin adının Mamuretü'l-Aziz olarak değiştirilmesinde etkili olmuştur. Onun ismine izafeten şehre Mamuretü'l-Aziz denilmiştir. Mamuretü'l-Aziz adının tescil edilmesiyle, Harput'un Elazığ'a nakledilmesi süreci tamamlanmıştır. Bu tarihten sonra Harput'tan yapılan göçlerde artış yaşanmıştır. Mamuretü'l-Aziz vilayeti 1878 yılında 16 kaza ve 3 sancak bir araya gelerek oluşturulmuştur. 1879 yılında Dersim vilayeti Erzurum vilayetinden ayrılarak Mamuretü'l-Aziz vilayetine bağlanmıştır. Mamuretü'l-Aziz vilayeti günümüzde Elâzığ, Malatya, Adıyaman ve Tunceli illerini içine alan bir bölgede kurulmuştur. Mamuretü'l-Aziz'in söylenişindeki güçlükten dolayı şehrin adı zamanla Elâziz olarak anılmıştır. 20. yüzyılın başlarında Türk ve Kürt nüfus ayrımı yapılmaksızın kentin nüfusu yaklaşık olarak yarım milyon civarındadır (Keskin, 2020: 5). Mustafa Kemal Atatürk'ün 1937 yılında Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerine yaptığı geziler Mamuretü'l-Aziz vilayetinin şehirlerini de kapsamıştır. Atatürk, il merkezleriyle birlikte bazı ilçelere de ziyarette bulunmuştur. Atatürk 12 günlük bu yurt gezisinde 17 Kasım 1937 tarihinde Elâziz'e gelmiştir. Atatürk'ün şehre teşrif etmesiyle şehrin adı "azık ili" anlamında "El-azık" olarak değiştirilmiştir. 1937 yılının Aralık ayında Bakanlar Kurulunun başka bir kararı ile şehrin adı Elazığ olarak kabul edilmiştir (Çelikkemir, 2019: 430).

Burada amacımız, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yazılmış olan bir el yazmasından hareketle Elazığ'ın halk hekimliği uygulamalarını sosyal tarih çalışmaları kapsamında değerlendirerek kültürel kodlarıyla ortaya koymaktır. Bu amaçla çalışmamızda el yazmasında geçen ifadeler bütünüyle korunmuş, açıklama gerektiren hususlar ise gerek parantez içinde verilmek suretiyle gerekse de metnin içinde değerlendirilmiştir. Çalışma Mamuretü'l-Aziz vilayetinin 19. yüzyılın başlarındaki hastalıklar ve tedavi yöntemleriyle ilgili bilgileri kapsamaktadır. Buradan Mamuretü'l-Aziz vilayetinin daha erken dönemleriyle ilgili de çıkarımlar yapılabilmektedir. Sürdürülebilir bakış açısıyla Mamuretü'l-Aziz'in geçmişinde de benzer yöntemlerin uygulandığı sonucuna ulaşılabilir.

2. Materyal ve Metot

Çalışma, Celil Orhan tarafından yazılan Mamuretü'l-Aziz (Harput) Tarihi ve Harsî Tetkikat adlı esere dayanılarak hazırlanmıştır. Bu eser kapağındaki tarihten anlaşıldığı üzere 1927 yılında yazılmıştır. Celil Orhan, Mamuretü'l-Aziz'de görev yaparken bölgenin tarihini öğrenmek amacıyla kaynak aradığını ancak salnamelerin dışında herhangi bir bilgiye ulaşamadığını aktarmış, bölge tarihini doğrudan anlatan kaynak eksikliğinden dolayı araştırma yapmıştır. Celil Orhan, el yazması kitabını hazırlarken faydalandığı

kaynakların isimlerini de zikretmiştir. Celil Orhan'ın faydalandığı eserlerin bazılarının basım yılı dikkate alındığında onun 1920'li yıllarda Mamuretü'l-Aziz'de bulunduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda Celil Orhan'ın Mamuretü'l-Aziz '(Harput) Tarihi ve Harsî Tetkikat adlı eserinin kapak sayfası verilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. Celil Orhan'ın Mamuretü'l-Aziz '(Harput) Tarihi ve Harsî Tetkikat adlı eserinin kapak sayfası

Celil Orhan, el yazması eserini yazarken şu kaynaklara başvurmuştur (Celil Orhan, 927: 18-20):

1. Sahaifü'l-Ahbar: Müneccimbaşı Derviş Ahmet Efendi
2. Ravzatü'l-Ebrar: Şeyhülislam Karaçelebizâde Abdülaziz
3. Miratü'l-İber: Diyarbakırlı Said Paşa
4. Miratü'l-Kâinat: Nişancızâde Mehmet
5. Mu'cemü'l-Büldân: Yakup Hamevî
6. Musavver Tarih-i İslam: Emir Ali
7. Medeniyet-i İslamiye Tarihi: Corci Zeydan
8. Amasya Tarihi: Hüseyin Hüsameddin
9. Hammer Tarihi
10. Tarih-i Mufassal
11. Düvel-i İslamiye: Halil Edhem

12. Küçük Asya: Şarl Teksiye
13. Meskûkât-ı Türkmeniye Kataloğu: İsmail Galib
14. Tarih-i Umumi: Murad
15. Tarih-i Umumi: Ahmed Refik
16. Tarih-i Umumi: Ali Tevfik
17. Zübdetü'l-kıyas: Abdurrahman Şeref
18. Türk Medeniyeti Tarihi: Ziya Gökalp
19. Kamusu'l-Alam: Şemseddin Sami
20. Kamus: Firûzâbâdî
21. Lugât-ı Tarihiye ve Coğrafiye: Ahmet Rıfat
22. Memalik-i Osmaniyenin Tarihi ve Coğrafya Lugatı: Ali Cevad
23. Kitâb-ı Mukaddes
24. Kürtler: Dâhiliye Nezareti Neşriyatından
25. Türk İli Kış ve Dağ Ahvâli: Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Dairesi Neşriyatından
26. Küçük Mecmua
27. Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilayat-ı Şarkıye Meselesi: Profesör Nikerled Kraylis
28. Memalik-i Osmaniye Coğrafyası: Ali Tevfik
29. Coğrafya-i İktisadi: Nihad
30. İlm-i Tabakatü'l-Arz: Halil Ethem
31. Madineyat ve Arziyat: Ahmed Mâlik
32. İlmü'l Arz ve'l Maâdin: Doktor Esad Feyzi
33. Kabil-i İntikal Hastalıklardan Tevakki: Sıhhiye Vekâleti Neşriyatından
34. Sıhhi Kitaplar ve Mecmualar
35. Muhtelif Tıbbi Kitaplar ve Muhtelif Sıhhi ve İçtimai Coğrafyalar: Sıhhiye Vekâleti Neşriyatından
36. Devlet Salnamesi: Üç cilt
37. Köylerimiz: Dâhiliye Vekâleti Neşriyatından
38. Diyarbakır Salnamesi
39. Elâziz Salnamesi
40. Türk Tarihi: Necip

3. Mamuretü'l-Aziz (Harput) Tarihi ve Harsî Tetkikat

3.1. Celil Orhan'ın Hayatı

Mamuretü'l-Aziz (Harput) Tarihi ve Harsî Tetkikat isimli eserin yazarı olan Celil Orhan hakkındaki bilgilerimiz kendi yazdığı el yazmasından hareketle tespit edilebilmektedir. Bu el yazması eser ile birlikte diğer el yazması eserlerinin de Celil Orhan'ın varisleri tarafından korunduğu anlaşılmaktadır.

Celil Orhan hakkındaki en önemli bilgi kaynağımızı Ankara Büyükşehir Belediyesi Mezarlık Bilgi Sistemi üzerindeki veriler oluşturmaktadır. Ankara Büyükşehir Belediyesi verilerinden Celil Orhan'ın nüfus bilgileri tespit edilebilmektedir. Mezarlık Bilgi Sistemi'ndeki kayıtlardan hareketle Celil Orhan'ın 1894 yılında doğduğu ve Diyarbakır nüfusuna kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Celil Orhan'ın babasının adı Mustafa, annesinin adı Zülfi'dir. Ankara Büyükşehir Belediyesi kayıtlarından Celil Orhan'ın Behiye Naciye ile evli olduğu anlaşılmaktadır. Behiye Naciye Hanım da Diyarbakır nüfusuna kayıtlıdır. 1934 yılında Soyadı Kanunu'nun çıkmasıyla birlikte Celil Orhan'ın Berkman soyadını aldığı tespit edilmiştir. Celil Orhan Berkman, 10 Temmuz 1962 yılında vefat etmiş ve Ankara ilinde Cebeci Asri Mezarlığı'nda defnedilmiştir. Eşi Behiye Naciye Berkman ise 20 Mayıs 1987 tarihinde vefat etmiş ve eşi Celil Orhan'ın yanına defnedilmiştir.

Celil Orhan hakkında yaptığımız araştırmamızda alt kuşak bilgileri tespit edilmiştir. Bu kapsamda Celil Orhan ile Behiye Naciye'nin 25 Ekim 1928 tarihinde Erdoğan adını verdikleri bir oğulları dünyaya gelmiştir. Tıp eğitimi alan oğulları Erdoğan Berkman, Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yaptıktan sonra emekli olmuştur. Erdoğan Berkman, 02 Ocak 2019 tarihinde vefat etmiştir. Erdoğan Berkman'ın iki kızından hayatta olan Didem Berkman, ailesi ve özellikle Celil Orhan hakkında bilgi vermiştir. Didem Berkman, yaptığımız mülakatta dedesi Celil Orhan'ın hâkim olduğunu ve Elazığ'da görev

yaptığını belirtmiştir. Didem Berkman, dünyaya gelmeden evvel dedesinin vefat ettiğini ve kendisini hiç görmediğini de aktarmıştır. Onun verdiği bilgilerden hareketle Celil Orhan'ın ailesi ile birlikte Ankara'ya geldiği ve burada hayatının sonuna kadar kaldığı anlaşılmaktadır. Celil Orhan'ın Elazığ'da ne kadar süre kaldığı ise bilinmemektedir ancak el yazmasından uzunca bir süre kaldığı tahmin edilmektedir. Celil Orhan, el yazması çalışmasının başlangıç kısmında Mamuretü'l-Aziz'de bulunduğu bahsetmektedir. Çalışmasını Elazığ'da görev yaptığı esnada hazırladığı anlaşılmaktadır. El yazmasında geçen 927 tarihi dikkate alındığında Celil Orhan Cumhuriyet'in ilk yıllarında burada görev yapmıştır. Celil Orhan'ın Mamuretü'l-Aziz hâkimliğinin yanı sıra eğitim ve kültür alanında çalışmalar yaptığı da bilinmektedir. Rifat Araz, hicrî 1301 tarihli Mamuretü'l-Aziz Salnamesi'ne dayanarak Harput'un 16 medresesinin bulunduğunu ve bu medreselerin bünyesindeki kütüphanelerin yanında 3 adet daha kütüphanenin halkın hizmetine sunulduğunu belirtmiştir (Araz, 1995: 18). Salnameden hareketle 19. yüzyılın sonlarında varlığı bilinen bu kütüphanelerin Cumhuriyet'in ilk yıllarında faaliyetlerini sürdürüp sürdürmediği tam olarak bilinmemektedir. Celil Orhan, Elâziz'de bulunduğu dönemdeki kütüphaneler hakkında eserinde bilgiler vermektedir. Celil Orhan, Elâziz merkezinde bulunduğu zamana kadar ne maarifin ne evkafın ne de ashabı hayrın kütüphanesinin bulunduğunu belirtmektedir. Onun ifadesinden hicrî 1301 yılındaki salnamede belirtilen kütüphanelerin kapalı olduğu sonucu çıkarılabilir. Elazığ'da kütüphane olmadığından bahisle Celil Orhan kendi teşebbüsüyle bir kütüphane tesis etmiş, Elazığ Umumi Kütüphanesi'nin açılmasına katkıda bulunmuştur. Kütüphanenin açılışı için bastırılan el broşüründe yer alan bilgilerden Celil Orhan'ın bu kütüphaneyi oluştururken kütüphaneye kitap hediye edilmesinden bahsetmektedir. Broşürde yer alan "Mamuretü'l-Aziz Kütüphanesi-i Umumiyesi'ne ithaf kılınmıştır." biçiminde bir ibare ile kütüphaneye kitap hediye edilmesinin teşvik edildiği anlaşılmaktadır. Bu el broşürü 1 Eylül 1925 tarihli olup üzerinde Elâziz Maarif Müdürü Celil Orhan yazmaktadır. Bu yazıdan Celil Orhan'ın Elazığ hâkimliği yanında Maarif Müdürü olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır. Broşür üzerinde verilen kütüphanenin açılış tarihi oldukça önemlidir. Bugünkü Elazığ İl Halk Kütüphanesi ise 1954 yılında Nurettin Arıçoğlu tarafından hizmete girmiştir (Elazığ İl Halk Kütüphanesi, 2022).

3.2. Eserin Muhteviyatı

Celil Orhan eserin başlangıç bölümünde Mamuretü'l-Aziz'de bulunduğunu ve memleketin tarihini öğrenmek istediğini belirtmekteyse de bu isteğini yerine getirebilecek bir eserin olmadığını ifade etmektedir. Celil Orhan, Mamuretü'l-Aziz vilayetinin tarihi hakkında bir tane salname gördüğünü ve hiçbir kıymetinin bulunmadığını vurgulamaktadır. Salnamelerin yetersiz olduğu görüşünde olan Celil Orhan, Mamuretü'l-Aziz vilayetinin tarihini öğrenmek amacıyla çalışmalara başlamış ve neticede iki ciltten oluşan kitap meydana getirmiştir. Elimizde bulunan ve çalışmamıza konu olan Mamuretü'l-Aziz (Harput) Tarihi ve Harsî Tetkikat adlı eser Celil Orhan tarafından kaleme alınmış birinci cilttir. Birinci cilt iki fasıldan oluşmaktadır. Birinci fasılda Harput'un arazi teşkilatı, tarihi ve sosyal durumu incelenmiştir. Celil Orhan, bu faslın yazılması için kırk-elli cilt kitap incelediğini belirtmektedir. Kitapların isimleri makalenin materyaller ve metot bölümünde zikredilmiştir. Bu cildin ikinci faslında halk bilimine özgü konular hakkında bilgilere yer verilmiştir. Celil Orhan, yazdığı iki ciltlik kitabının ikinci cildinde Elâziz'de (Harput) yetişen tanınmış ve seçkin kişilerden bahsetmiştir.

Celil Orhan'ın eserinin birinci cildi on beş kısımdan oluşmaktadır. Bu cildin birinci kısmında Mamuretü'l-Aziz vilayetinin mevkisi üzerinde durulmuştur. Bu bölüm aynı zamanda Mamuretü'l-Aziz topografyası olarak değerlendirilebilir.

Eserin ikinci kısmında Mamuretü'l-Aziz'in tarihi üzerinde durulmaktadır. Celil Orhan'ın verdiği bilgilerden Mamuretü'l-Aziz'de Hititler, Sümerler, Akadlar, Asuriler, İraniler, Makedonyalılar, Selevkoslar, Romalılar, Araplar, Bizanslılar, Selçuklular, Danişmentliler, Artuklular, Eyyubiler, İlhanlılar, Dulkadiroğulları, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Türklerin hüküm sürdükleri anlaşılmaktadır.

Eserin üçüncü kısmında Mamuretü'l-Aziz vilayetinde bulunan tarihî eserler hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu tarihî eserler arasında Harput Kalesi, Camiler (Palaslı İsmail Paşa Camii, Hacı İzzet Paşa Camii, Çarşı Camii, Rızaiye Camii, Saray Atik Camii, Mustafa Paşa Camii, Kışla Camii, Nail Bey Mahallesi Camii, Harput Camileri, Sara Hatun Camii, Ulu Cami, Kurşunlu Camii, Ağa Camii, Meydan Camii, Esediye Camii, Alaca Camii, Ahmet Bey Camii), Medreseler (Harput Medreseleri, Kamil Paşa Medreseleri, Kurşunlu Medrese), Kütüphaneler (Elâziz Kütüphaneleri, Harput Kütüphaneleri, Hacı İbrahim Paşa Kütüphanesi,

Çötelizade Kütüphanesi, Kamil Paşa Kütüphanesi), Süryani Kilisesi, deri üzerine yazılmış İncil, Arap Baba, Lahika yer almaktadır. Bu kısımda Çemişgezek, Mazgirt, Pertek, Sağman tarihine de yer verilmiştir.

Eserin dördüncü kısmında Elâziz vilayetinin idare biçimi ve mülki taksimatı hakkında bilgiler yer almaktadır. Eserin beşinci kısmında coğrafyaya özgü konular yer almaktadır. Mamuretü'l-Aziz vilayetinin iklim özellikleri, dört mevsim ısı derecesi, meteorolojik olaylar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Rüzgar, sis, yağmur, kar, dolu gibi doğa olayları hakkında çeşitli malumatlar verilmektedir. Bunun yanı sıra bu kısımda yeryüzü şekilleri hakkında bilgiler de vardır. Dağlar, nehirler, göller, ormanlar, bataklıklar, memba suları, çeşmeler, lağımlar, maden suları, çeşitli madenler (bakır, gümüş), taş ocakları, kaplıcalar, mağaralar, ehli ve vahşi hayvanlar gibi çeşitli konulardan bahsedilmektedir.

Eserin altıncı kısmında tarımsal alanlardan elde edilen ürünler ve Mamuretü'l-Aziz vilayetinde bulunan bahçeler hakkında bilgi sahibi olmaktadır.

Eserin yedinci kısmında sanayi bölgeleri, sekizinci kısmında ticaret bölgeleri, dokuzuncu kısımda ise eğitim konuları vardır.

Eserin onuncu kısmı bizim de üzerinde ayrıntılarıyla duracağımız hastalık, sağlık, tedavi yöntemleri, ilaçlar gibi konulara ayrılmıştır. Bu kısım makalemizin ana gövdesini oluşturmaktadır. Çalışmamızda Celil Orhan'ın el yazması eserinin 135-149 arasındaki sayfalar ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

Eserin on birinci kısmında Elâziz halkı üzerinde durulmaktadır.

On ikinci kısımda Mamuretü'l-Aziz'in dil, şive, konuşma biçimi ve Harput dili lügati ve atasözleri vardır.

On üçüncü kısımda halk musikisine ait fasıl ve makamlar öne çıkmaktadır. Yine bu kısımda Harput'ta en çok sevilen ve söylenen Sinemde Bir Tutuşmuş ve Hürüm Şarkısı'na yer verilmiştir. Celil Orhan, *Sinemde Bir Tutuşmuş* adındaki şarkının güftesinin Harput'un yetiştirdiği güzide şairlerden biri olan Hacı Hayri Bey'e ait olduğunu aktarmıştır.

Eserin on dördüncü kısmında Elâziz'de saz, raks ve Erzurum oyunları ile ilgili bilgiler yer almaktadır. On beşinci kısımda ise Mamuretü'l-Aziz türküleri yer almaktadır.

Celil Orhan, eserinin ekler kısmına bazı fotoğraflar da koymuştur. Ayrıca eserde Elâziz vilayeti ve Dersim vilayeti olmak üzere iki adet haritaya yer verilmiştir.

3.3. Mamuretü'l-Aziz Vilayetinde Halk Hekimliği, Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri

3.3.1. Mamuretü'l-Aziz'in Ahval-i Sıhhiye-i Umumiyesi (Genel Sağlık Durumu)

Celil Orhan el yazması eserinin onuncu kısmında Mamuretü'l-Aziz'de halkın genel sağlık durumu hakkında bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilerden hareketle köylerde yaşayan ahalinin basit bir hayat yaşadıkları ve geçim sıkıntısının köylüyü zayıf bıraktığı anlaşılmaktadır. Bu durumun en önemli sebebi olarak da köylünün topraktan elde ettiği ürünlerinden alınan aşar vergisi gösterilmektedir. Celil Orhan bu vergiden dolayı köylünün bir şey kazanmadığını, aşar vergisinin kaldırılmasıyla birlikte halkın, köylünün refah ve saadetinin arttığını belirtmiştir. Köylünün süt, yoğurt, tereyağı, yumurta gibi gıdaları bulunmakla beraber bunların bütün köylü için tedarik edilmesi olanaklı değildir. Bu gıdalar fakirlerin eline az geçmektedir. Zenginlerde sağlıklı bir hayat ve idare bulunmazsa bu gıdaların bir faydasının olmadığı görülmektedir. Celil Orhan köylüler hakkında bilgiler verirken onların evlerinin önünde hayvan dışkısından "tezek" adı verilen bir yakıt türünün imal edildiğini ve bu pratik için evlerin önünde kuyuların bulunduğunu bildirmektedir. Bunun hıfzıssıhaya uygun olmadığını ve özellikle her hanenin önünde bulunduğunu belirtmektedir. Bu kuyularda toplanan gübrelere yağmurlar karışıp buğulaşarak her türlü hastalığın oluşmasına sebebiyet vermektedir. Hastalıklara sebep olan bu kuyular hemen hemen bütün köylerde bulunmaktadır. Kuyular zeminden aşağıda olup hafif bir akıntıyla akan bu sulardaki pislikler tekrar suyun aktığı yola nüfuz etmektedir. Bu durum özellikle yaz gecelerinde açıkta yatan halkın pire, sivrisinek gibi insanı rahatsız eden haşerelere maruz kalmalarına neden olmaktadır. Celil Orhan, eserini kaleme alırken dolaştığı köylerdeki evlerin yüzde altmışında tuvaletin içeride olduğunu geriye kalanların tuvaletlerinin ise dışarıda olduğunu belirtmektedir. Köylünün hayat tarzının mücadele ile geçtiği anlaşılmaktadır. Celil Orhan, bütün bu olumsuzluklara rağmen Elâziz'in köylüsünün yaşadığı akım ve havanın etkisiyle bedeni olarak gelişmeleri ve vücutlarının yapılarının sağlam ve mükemmel olduğunu vurgulamaktadır (Celil Orhan, 927: 135-136).

3.3.2. Ömrü Vasatî (Ortalama Yaşam Süresi)

Celil Orhan, Mamuretü'l-Aziz'deki ortalama ömrü tespit etmek için çocuklarla yaşlıların oranının dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir. Elâziz'de Malatya ve Diyarbakır'a oranla çocukların hayatı iyi derecededir. Bunun birinci sebebi Elâziz'in havasının iyi olmasıdır. İkincisi ise kadınların çocuklarını kendi sütleriyle emzirmeyi tercih etmeleridir. Başka vilayetlerde çocukların başkasının sütüyle emzirilmesi, nadiren de olsa, Elâziz'de pek yaygın bir âdet hâlini almamıştır. Bundan dolayı çocukların vefat etmesine nispetle doğumun fazla olması nüfusun çokluğunu göstermektedir. Celil Orhan, bazı bölgelerdeki ortalama ömrü tayin etmek için ayrıca bilgi vermenin gerekli olduğunu belirtmiştir. Keban kaza merkeziyle Fırat sahilindeki bazı bölgelerde havanın korkulacak derecede tehlikeli olmasından dolayı buralardaki ortalama ömrün kırk civarında olduğunu ve hatta kırkı geçmediğini vurgulamıştır. Elâziz'de ise ortalama ömür elliye yakındır. Harput kasabasında ise hava sağlam olduğundan ortalama ömür biraz fazladır (Celil Orhan, 927: 136-137).

3.3.3. Mizaç ve Kamet (Boy, Endam) Vasatî

Tıp tarihinde ahlât-ı erbaa olarak adlandırılan kan, balgam, kara safra ve sarı safradan oluşan dört sıvının kirlenmesi hastalıkların sebebi olarak görülmektedir. Dört sıvı ve onlara nispet edilen sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlılık gibi nitelikler İslam dünyasında mizaç teorilerinin gelişmesine yol açmıştır. Bu mizaç türleri arasında demevi, balgami, safravi ve sevdai terimleriyle ifade edilen türler bulunmaktadır (Erdemir, 1989: 24). Hastalıkların tedavi edilmesinde uygulanacak yöntemler kişilerin mizaç türlerine göre tespit edilmektedir. Bu yöntemle sıvılar arasındaki dengenin sağlanmasına önem verilmektedir.

Celil Orhan, mizaç ve fiziksel yapıları hakkında da bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre vilayet sakinleri arasında yaygın olan karakter yapıları demevi mizaç ve safravi mizaçtır. Mizaç türleri insanların beslenmelerinde ve hastalanmalarında etkilidir. Celil Orhan'a göre Elâziz sakinlerinin boyları ortalama yüz altmış, yüz altmış beş santimetre kadardır (Celil Orhan, 927: 136-137).

3.3.4. Mamuretü'l-Aziz Vilayetinde Mu'tad Olan (Alışılmış) ve Mevsimi Bulunan Emrâz (Hastalıklar) ve Esbabı (Sebepleri)

Celil Orhan, el yazması eserinde Mamuretü'l-Aziz vilayetinde meşhur olan hastalıkları sıralamıştır. Bu hastalıklar hummiyat-ı naibe (nöbet), sül kunyei merzagîye (merzagî hastalıklar, sıtmaya yakalanmış olan karnı şiş), hummâ-yı tifoidi, zâtü'l mide (mide iltihabı), me'âyi etfâl (iltihabi mide-i me'âyi-mide ve bağırsak hastalıkları), zâtü'l mültehime-i mütekayyime (irinli, cerahat bağlamış) ve gayr-i mütekayyime (gözdeki tabaka-i mültehimenin iltihaplanması, cerahatlanması), hubeybat-ı ecfân (teraküm - göz kapaklarındaki habbecikler) kesâfet karîne (göze ak gelmesi), inhirâf-ı ehdâb (kirpiklerin vaziyetlerinin değişmesi ekseriye içe doğru eğilmesi), didan-ı muavenetiyye (solucanlılar), verem, frengi, Harput çıbanıdır. Celil Orhan, Mamuretü'l-Aziz vilayetinde görülen bazı hastalıklar ve bu hastalıkların sebeplerini aşağıda verildiği şekliyle sıralamıştır (Celil Orhan, 927: 137).

3.3.4.1. Hummiyat-ı Naibe, Suil Kunyei Merzagî, Hummâ-yı Tifoidi

Bu hastalıklar Mamuretü'l-Aziz vilayetinin çeşitli bölgelerinde benzer sebeplerden dolayı ortaya çıkmaktadır. Genellikle sonbaharın birinci ve ikinci aylarında görülmektedir.

1. Merkezde ve merkeze bağlı yerlerde ekilen çeltik (pirinç) tarlaları.
2. Vilayetin arazisi kumluk olmak itibarıyla çok fazla suya kandırmaya ve eğilim göstermeye ihtiyaç gösterir. İşte arazi sulanırken tarlalarda, çukur yerlerde biriken sular.
3. Gölcük Gölü'nün suyu yazın bir miktar çekilmesinden gölün etrafında ortaya çıkan ve bir müddet devam eden bataklıkların ürettiği afînat-ı merzagîye ve nebâtiye.
4. Murat ve Fırat Nehirlerinin azalmasından yazın sahillerinde meydana gelen durgun sular. Gerçi nehir kıyıları az çok kumlu olduğundan bataklığın o kadar olmaması icap ederse de umumiyetle durgun, hareketsiz sular tesirden hâli kalmamaktadır.
5. Arazi kumlu olduğundan emme, soğurma kabiliyeti fazla olup bu suretle çeşmelerin suyoluna karışan afînat-ı uzviye-i hayvaniye ve nebatiye.
6. Vilayet merkezinde az ve sınırlı olan çeşmeler kâfi geldiğinden evlerde kuyular hazır edilerek kuyu suları kullanılmaktadır. Hâlbuki toprağın emme kabiliyeti dolayısıyla tuvaletlerden kuyu sularına karışan afînat-

- 1 uzviye-i hayvaniye.
7. Vilayette lağım olmadığından tuvaletler üç beş ayda bir defa temizletirilir ve şehir etrafındaki tarlalara, bostanlara dökülür. Oldukça önemli bir miktar teşkil eden bu gibi birikmeler, yığılmalar açık ve havaya maruz yerlerde ve özellikle umumi güzergâha rastgelen tarlalarda bulunması ve pek fena bir hâlde pis kokular ortaya çıkması.
  8. Köylerde her hanenin etrafında bulunan çukurlarda biriktirilen tezек ve gübre yığınları böceklerin dehşet verici biçimde toplandıkları yerlerdir. Bunların üstünde uçuşan sivrisinek bulutları, yaz geceleri damlarda, şurada burada açık saçık uyuyan halka hücum etmeye, aşılamaya hazır bulunmaktadır.
  9. Çoğunlukla ilkbaharda ve en ziyade çocuklarda görülen hummâ-yı tifoidi'nin sebebi dolu ve yağmurdan dolayı ortaya çıkan sellerin çeşmelerin suyoluna sürükleyip karıştırdığı hayvansal ve bitkisel pislikler.
  10. Köy evlerinin bir kısmında abdesthane bulundurmamak âdet olmadığından hanelerin etrafında, sokak aralarında, tarlalarda biriken pislik yağmur vasıtasıyla çeşmelerin suyoluna kadar nüfuz etmektedir.
  11. Çeşmelerin mevkisi mürür-i zamanla (zamanın akışı) sath-ı zeminden daha aşağı bir mevkide kalmış bulunduğundan çeşme yalaklarında yıkanan her türlü pisliğin tekrar çeşmenin suyoluna nüfuz etmesi.
  12. Köy halkında tedaviye karşı gösterilen kayıtsızlık, itikat, itimatsızlık dolayısıyla mesela: hummâ-yı tifoidiye tutulmuş bulunan akrabasından biriyle aynı odada değil ihtimal ki aynı yatakta bile yatmaktan çekinmedikleri için bünyesi zayıf bulunanların hastalığa yatkınlığı bulunanların tehlikeden korunamaması. (Celil Orhan, 927: 138-139).

3.3.4.2. Zâtü'l Mide ve Me'âyi Etfâl

Bir çocuk hastalığı olup çocukların kolerası olarak adlandırılmaktadır. Çocuklardaki mide ve bağırsak hastalığı yazın sıcaklığın çoğaldığı zamanlarda beş yaşından küçük olan ve çoğunlukla süt emen çocuklarda görülür. Bu hastalık birden bire ortaya çıkan gece ve gündüz arasındaki değişim vuku bulduğunda safradan ileri gelen mide ve bağırsak iltihabıdır. Pek çok yavrucukların sönmesine sebep olan işbu hastalık sıcakların ortadan kalkmasıyla yok olur. Dolayısıyla hıfzıssıhhaya uymamak hastalıkların sebeplerini oluşturur (Celil Orhan, 927: 140).

3.3.4.3. Zâtü'l Mültehime, Mütেকayyime ve Gayr-i Mütেকayyime ve Hubeybat-ı Ecfân (Teraküm) İnhiraf-ı Ehdab

Temizliğe itina etmeyen, nezafete ve taharete itinası bulunmayan ailelerin çocuklarında zuhur eden bu hastalıklar derece-i şiddet ve tahribatına göre ya takayyüh (irinlenme) eder veya etmez. Sıcak mevsimlerde hararetin tesiri ve sokaklarda toz toprak içerisindeki mikropların ve sineklerin yayılması ve alelhusus nezafetsizlik, hastalığın sirayetine çok büyük sebeplerdir. Zâtü'l mültehime mütেকayyime ve gayr-i mütেকayyime (gözdeki tabaka-i mültehimenin iltihaplanması)'nın tekrar etmesi veyahut müzmin bir hale gelmesi hubeybat-ı ecfân (teraküm – göz kapaklarındaki habbecikler) ve zâtü'l ecfân-ı müzmine (göz kapaklarındaki hastalık) hastalıklarını ve bazen de inhirâf ehdabı (kirpiklerin vaziyetlerinin değişmesi ve ekseriya iç tarafa meyil etmesi) meydana getirerek körlük husule gelir hele teraküm oldukça müstevli (salgın, bir yeri istila eden) bir şekil aldığından ciddi bir mücadele yapıldığı takdirde tekessür edeceği (çoğalacağı) muhakkaktır. Keban ve Maden kazalarında sıtma ve teraküm vardır (Celil Orhan, 927: 140-141).

3.3.4.4. Didan-ı Muavenetiyye

Vilayet ve özellikle merkeze bağlı olan yerlerin ahali arasında solucanlılar pek çoktur. Çocukların yüzde otuz beşi solucanlı ve yirmisi takriben tenyalıdır. Hiç şüphesiz ki bu en ziyade köylerde tuvalet bulunmamasından toz hâline gelen pisliğin rüzgârla savrulmasından, sebze tarlalarına ve sebzelere bulaşmasından ve yağmur vasıtasıyla suyollarına, kuyu sularına nüfuz etmesinden ileri gelir. Bunlardan başka halk bazı maddelerle bulgur, biber, soğan, maydanoz ile çiğ eti kıyma hâline getirip karıştırarak yerler ki buna çiğ köfte derler. Güneydoğu vilayetlerimizin çoğunluğunda Gaziantep, Maraş, Urfa, Mardin, Diyarbakir, Elâziz vilayetlerinde çiğ köfte yemek âdeti vardır. Gaziantep, Urfa ve Maraş vilayetlerinde çiğ köfte daha yaygın bir şekildedir. Eczanelerde en çok satılan ilaçlar: (santonin fujermal) ve (sülfat dozenin)'dir (Celil Orhan, 927: 141-142).

3.3.4.5. Verem

Halkın en ziyade yakalandığı, kayıp verdiği bir hastalık da veremdir. Verem evveleri pek az iken şimdi gittikçe artmaktadır. Kazanç için fabrikalarda çalışmak üzere merkez ve merkeze bağlı yerlerin ahalisinden Amerika'ya gidenler bulunur ki bunların geri dönüşlerinde veremli olduğu anlaşılmakta ve bu suretle hastalığın bulaşmasına sebep olmaktadır.

İçkiye aşırı düşkün olanlar arasında da verem çoğalmaktadır. Üçüncü bir sebep de yabancı memleketlerden gelen kullanılmış, eski elbiseler dahi verem mikrobunu ortaya çıkardığından hastalık çoğalmakta ve yayılmaktadır (Celil Orhan, 927: 142).

3.3.4.6. Frengi

Beş on senedir ki vilayette frengi artmaktadır. Sağlık ile ilgili tedbirler alınmakta ise de hastalığa yakalananlar binde otuz, otuz beşten aşağı değildir (Celil Orhan, 927: 142-143).

3.3.4.7. Yıl Çıbanı (Harput Çıbanı)

Fırat ve Dicle havzalarındaki memleketler ahalisinde görülen ve ciltteki döküntüden ibaret bulunan bu çıban, vücudun örtülü kısımlarında baş göstermeyip yüzde, ellerde ve ayaklarda çıkar. Bazen tek, bazen de çift veya birden fazla çıktığı vuku bulur. Derin veya hafif olduğuna göre az çok eser bırakır. Çıban tedavi edilirse bir iki ayda iyileşir. Tedavisine önem verilmezse bir sene kadar devam eder. Acısı yoktur. Acı çekmese de cerahati, pisliği çoktur. Daima cerahat akar. Keşfedilmiş olan açık bulunan organlarda çıktığına göre sivrisineklerin aşılmasıyla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Şimdiye kadar fennî bir tedavi yöntemi bulunamamış ve tesir eden bir ilaç görülemedi. Yerli ahalinin tavsiye ettiği ilacın daha ziyade faydası olduğu görülmekte ve daha çabuk iyileştirmektedir. Bu hususta deneyimli olmak üzere iki düzenleme tavsiye olunmaktadır. Mizacın uygunluğuna göre bu iki tertîbden biri yarayı mutlaka iyi etmektedir.

Birinci Tertîb: Küçük bir şişeye bir miktar halis ispirto konulup içine katı hâlinde bulunan mor mürekkep atılarak eridikten, tahlil ettikten sonra sabah akşam yaraya sürmeli...

İkinci Tertîb: Öd suyu ile çeperişi karıştırıp yaranın üzerine sürmeli...

Yıl çıbanı (Harput çıbanı) en ziyade çocuklarda çıkar. Büyüklere nadiren zuhur eder. Çoğunlukla beş altı ay ikametten sonra zuhur ettiği görülmektedir (Celil Orhan, 927: 143-144). Sunguroğlu, yıl çıbanı olarak bilinen hastalığın Urfa/Şark çıbanı adıyla anıldığını belirtmektedir. Bu çıban hastalığı bir yıl sonunda kendiliğinden geçtiği için Harput'ta yıl çıbanı adıyla anılmaktadır. Sunguroğlu bu hastalığın tedavisinde Celil Orhan'dan farklı bir tedavî yönteminin uygulandığından bahsetmektedir. Onun verdiği bilgilere göre açılmadan önce kırmızılığın, açıldıktan sonra yaranın üzerine kenarları saçaklandırılmış bir bez örtülmektedir. Bu bezin üzerine suda ezdirilmiş bir miktar çiriş sürülmekte ve onun üzerine de "habilmelik" denilen haplardan bir iki tanesi toz hâline getirildikten sonra yaranın üzerine serpilme ve yara kapatılmaktadır. Yaranın üzerine örtülen mavi bez sabah kaldırılıp yara temizce yıkandıktan sonra aynı işlem kırmızılık geçinceye kadar sürdürülmektedir. Kırmızılık geçtikten sonra yaranın üzerine krem sürülmektedir (Sunguroğlu, Cilt 1, 1958: 254).

Bulaşıcı bir hastalık olan yıl çıbanı tedavisi konusunda Harput ve civarında farklı sağaltma yöntemlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bir cilt hastalığı olan çıban sivilce hâlinde iken tedavi edilirse vücutta herhangi bir iz bırakmamakta, eğer yara hâlini alırsa iz kalmaktadır.

3.4.Elâziz'de Hastahaneler

Celil Orhan, Elâziz vilayeti merkezinde askerî hastaneden başka bir de memleket hastanesi bulunduğunu, maalesef bunun da güçlkle idare edildiğini belirtmiştir. Yirmi sene evvel bu isimle kurulup açılışı yapıldıktan pek az sonra senelerce kapanmış, metruk kalmıştı. Bin türlü ihmal, kayıtsızlık ve inadın kurbanı olarak kâh açılıp kâh kapanan bu hastanenin Celil Orhan'ın Elâziz'de bulunduğu dönemde faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Hastane faal ve muktedir bir heyet-i sıhhiyenin kudretli yönetimine teslim edilmiştir (Celil Orhan, 927: 144).

3.5. Tedavi ve İtikat-ı Tedavi

Vilayet halkından doktora müracaat edenler en ziyade kasaba ahalisidir. Mamafih bu müracaat çoğunlukla hastalık doğal seyrini kat ettikten veya başka hastalıkla karıştıktan sonra vuku bulur. Kadınların doktora gitmesi nadirdir. Daha evvel mutlaka bir adak adamak veyahut bir üfürükçüye okutmakla geçiştirmek isterler. Bununla beraber köy halkı doktordan reçete aldıktan sonra tereddüt ederek eczaneye müracaat ederler. İlacı aldıktan beş on saat zarfında fayda göremediği için dökenler vardır. İlacı kullandıktan sonra hastalık iyileşmiş, şifa bulmuş ise yeniden hastalandığında tekrar kullanmak üzere ilacı saklayanlar dahi bulunur. Vilayet halkı doktora müracaat etmekten ve para sarf etmekten çekinmezler. Köy halkının fennî tedaviye itimatları zayıf olduğundan müracaatları azdır. Bazen doktorla pazarlığa girişmek isteyerek düşük bir ücret ile mukavele yapmasını teklif edenler ve eczacılara da mesela: “*şu kadar para al da hastam iyi oluncaya kadar ilaç ver.*” diyenler görülmüştür. Kızıl, kızamık ve çiçek hastalıkları için doktora müracaat etmeye lüzum görmeyen kaza halkı bu hastalıklar için kendilerince ilaç tertip ederler. Halk en ziyade acı veren hastalıkların tedavisine koşarlar. Sıtma için ara sıra kinin¹ alırlar. Hummâ-yı habise için de okutmayı, üfürükçüye gitmeyi tercih ederler. Bununla beraber hükümet bu gibi bulaşıcı hastalıkların başkalarına bulaşmasını engellemek için tedbirler almaktadır (Celil Orhan, 927: 144-145).

3.6. Kocakarı İlaçları

Kocakarı ilacı, hekim olmayan kimselerin yaptıkları ve hekimlikte kullanılmayan ilaçlardır. Kocakarı ilaçları halk arasında bilinen ve doktora müracaat etmeden önce uygulanan ilaçlardır. Sunguroğlu, hastalıkların fennî ve tıbbi usullere gerek olmadan bazı kocakarı ilaçları, okutma ve muska gibi yöntemlerle tedavi edildiklerini, bazı evlerde bulunan geyik boynuzları ile hastalıkların iyileştirildiğini aktarmaktadır. Sunguroğlu, geyik boynuzları hangi hastanın yanına konulursa acı ve ızdırabın ortadan kalktığını, yeniden iyileştiğini belirtmektedir (Sunguroğlu, Cilt 4, 1968: 47). Rifat Araz, Harput ve çevresinde bazı kişilerin olağanüstü kabiliyetleri sayesinde çeşitli hastalıkları tedavi edilebildiğine inanıldığını ve bu kimselere “*ocaklı*”, oturdukları yere ise “*ocak*” adı verildiğini ifade etmektedir. Bunun yanında Harput ve çevresinde kırıkçı/çıkıkçı adı verilen yetenekli kimseler kemik rahatsızlıklarının tedavi edilmesini gerçekleştirmişlerdir (Araz, 1995: 84-86).

Celil Orhan, el yazması eserinde Mamuretü'l-Aziz'de halkın uyguladığı kocakarı ilaçları hakkında aşağıdaki bilgileri vermektedir (Celil Orhan, 927: 145-149):

1. Dizanteri için kekik otu ile ada çayını kaynatıp sıcak sıcak buğu üzerine üç-dört gün oturmalı.
2. Diş ağrıldığı vakit karanfili dövüp başa ekmeli.
3. Çıkmış ve incinmiş olan yerlere ipek üzerine yumurtanın beyazını sürüp bağlamalı.
4. Yüzlerde, ellerde şiş olursa, yanarsa ve kaşınırsa barut ile sarımsak birlikte dövülerek sürülmeli.
5. Kulak ağrısına, dövülmüş kırmızı biberi çokça kaynatıp süzdükten sonra kulağa akıtmalı.
6. Nezle ve baş ağrısına: hamamdan çıktıktan sonra hararet yok olmadan dövülmüş zencefil başa ekmeli.
7. Romatizma için dövülmüş kara biberi çokça kaynatıp hamamda sürmeli.
8. Nöbet için ayaklara kına ile hardal çekmeli.
9. Boğaz damarları ve boğaz ağrıldığı vakit tuzlu su ile gargara etmeli.
10. Kulak ağrısı için bir parça pamuğa biraz rakı damlatıp kulağa koymalı.
11. Diş ağrısına dövülmüş ince kömürle tuzu diş etlerine sürmeli.
12. Dizlerde ve bacaklarda ağrı olursa sıcak suya bir miktar tuz katıp ayakları içine sokmalı.
13. Kulak ağrısına gliserin akıtmak iyidir.
14. Mesane hastalığına: ister kadın ister erkek için olsun ebegümecinin köküyle kaya tuzunu kaynatıp içmeli.
15. Mesane hastalığına: baklaçiçeğini kaynatıp içmeli.
16. Mesane hastalığına: mısır püskülünü kaynatıp sabahları içmeli.
17. Yangın dolayısıyla meydana gelen yaralara:
Beş dirhem havacıva²
Beş dirhem İstanbul sakızı

¹ Kinin, uzun süre sıtma tedavisinde kullanılmış ve kinakına ağacından elde edilmiştir (Doğan, 2020: 1342).

² Akdeniz Bölgesi'nde yetişen, köklerinden kırmızı boya elde edilen ve yara berelerde kullanılmak üzere merhem yapılan bir bitki türü (Doğan, 2020: 882).

- Beş dirhem tuzsuz taze yağ
Beş dirhem bal mumu
Bunları karıştırıp biraz sıcak bir hâle geldikten sonra yanmış bulunan her türlü yaraya sürülmeli.
18. Nezleden meydana gelen diş ağrısına: başın yalnız tepe kısmını tıraş edip ince tuz ekmeli ve ağrıyan dişin tarafına ebegümece kaynatıp bağlamalı.
  19. Romatizma için ispirotoda kâfuriyi³ eritip sürmeli.
  20. Göz ağrısı ve göz kızartısı için bir elmayı, içini dışını temizledikten sonra içine bir tek karanfil koyup ıslak bir beze sararak ateşe gömmeli, bir müddet ateşte kalıp piştikten sonra çıkarıp göz kapaklarının üstüne koyarak sabaha kadar bağlı kalmalı.
  21. İshali kesmek için tiryak karışımından yapılan hapı yutmalı.
  22. Kadınlar çocuk getirdikten sonra memelerinde ortaya çıkan ağrıları gidermek için taze maydanoz bağlamalı, maydanoz kuru olur ve tazesini bulunmazsa kuru maydanozu sıcak suda yumuşattıktan sonra sarmalı.
  23. Boyunda ve arka tarafta ortaya çıkan çıbanlar için bir parça kuyruk ile birkaç adet hurmayı bir arada dövüp yaranın üzerine koymalı.
  24. Sıtma için bir dirhem sulfatu (kinin sülfatı) ile bir dirhem tiryak karıştırılarak hap yapıp yutmalı.
  25. Sıtma için: dokuz diş sarımsağı yarım dirhem sulfatu ile dövüp hap yaparak günde üç defa almalı.
  26. Romatizma olursa ağrı bulunan yere kuru şiş çektikten sonra rakı ile masaj yapmalı ve sonra yıkanmamış deve yünüyle bağlayıp sarmalı.
  27. Yangın yarasına: eşit miktarda ispermeçet⁴ mumu ile bal mumu ve zeytinyağını eritip karıştırdıktan sonra yaraya sürmeli.
  28. En son olarak şunu şâyân-ı hürmet ve itimat olan bir zattan işittim: bu zat on beş sene kadar aralıksız kış ve yaz nezleden müteessir imiş. Pek çok ilaç vesaire almış. Fayda görmemiş. Bilahare diğer bir zatın tavsiyesi üzerine her sabah başını soğuk suyla yıkamaya başlamış. Bir müddet devamdan sonra artık çoğalmamak üzere nezlesi yok olmuş.

Halka doktorluk eden kocakarı ilaçları yalnız bunlardan ibaret olmayıp yüzlerce tertipler vardır. Üfürükçülerin tavsiyesi çeşitlilik gösterir. Mesela: Elâziz'in yirmi, otuz dakika kadar kuzeybatısında ve "Tek Ağaç" denilen küçük bir ağaç vardır ki türbeye, kabre alamet hiçbir şey olmadığı halde İslamlar bunu kendilerine mal etmekte ve Hıristiyanlar ise güya buradaki ziyaretin Hıristiyan olduğunu iddia eylemektedirler. Her iki tarafa aidiyeti dolayısıyla İslam ve Hıristiyan kadınlar, ayın, haftanın sayılı günlerinde buraya giderek nazar ve dua ederler, niyet tutup büyük bir taş parçasına ufak ufak taşlar yapıştırırlar, kurbanlar keserler. Bunun en gülünç, en şayan-ı hayret tarafi kurbanın mutlaka nişansız, kırmızı horoz olmasındadır. Başka kurban kesilemezmiş, ziyaret kırmızı nişansız horoz istermiş, başka kurban istemezmiş. Buraya üç Cuma -Hıristiyanlara göre üç Pazar- devam eden kadının erkek çocuğu olurmuş. Sonuçta üç Cuma ziyarete gidenlerin bütün arzuları, emelleri hâsıl olurmuş.

Tek Ağaç'tan başka diğer bir iki ziyaret ve türbe daha varsa da bunlar son zamanlarda engellenmiş olup ancak kırdı, bayırda her nasılsa yetişen bu bir tek ağacın engellenecek bir yeri bulunmadığından öylece kalmıştır. Tek Ağaç münhasıran kadınların ziyaretgâhıdır. Erkekler katiyen gitmezler. Tabi ki münevver kadınlar da devam etmezler. Münevver ahali, deneyimli bulunan tertiplerin kullanılmasından başka ne üfürükçüye ne de eserleri kalmayan ziyaretlere önem vermezler.

4. Sonuç

Birçok devlet ve medeniyete ev sahipliği yapmış olan Harput ve çevresinin tarihi MÖ 4. binlere kadar dayandırılmaktadır. Malazgirt Savaşı'nın kazanılmasından sonra Harput ve çevresi Türk yurdu hâline gelmiştir. Harput ve çevresi 19. yüzyılda Mamuretü'l-Aziz olarak anılmaya başlamıştır. Atatürk'ün 17 Kasım 1937 tarihinde bölgeye yaptığı ziyaretin ardından şehrin adı Elazığ olarak değiştirilmiştir.

Bu çalışmamızda Celil Orhan'ın el yazması eserinden hareketle Elazığ'da halk hekimliği uygulamaları üzerinde değerlendirmelerde bulunduk. Makalemizde el yazması eserde geçen bilgilerden hareketle

³ Hekimlikte ilaç yapımında kullanılan kâfur renginde (beyaz) bir maddedir. Hastalık ve enfeksiyonda kullanılan şeffaf ve keskin kokulu bu madde kâfur ağacından elde edilmektedir (Doğan, 2020: 1145).

⁴ Mum yapımında kullanılan beyaz balına yağdır (Doğan, 2020: 1078).

hastalıklar ve tedavi yöntemleri hakkında bilgiler verdik. Bu konuda daha önce yapılan çalışmalar gözden geçirilmiş ancak el yazması eserden hareketle yeni bir senteze ulaşılmıştır. El yazması eserin yazarı hakkındaki bilgilerimiz sınırlı olmasına rağmen onun Mamuretü'l-Aziz vilayetine hizmet ettiği anlaşılmıştır. El yazması eserde geçen uygulamalar günümüz bilgileriyle değerlendirilmiştir. Mamuretü'l-Aziz vilayetinin oluşumu ve öncesinden itibaren sürdürülebilir halk hekimliği uygulamalarının olduğu anlaşılmıştır. Bu uygulamalara dayalı ritüellerin daha sonraki dönemlerde de görüldüğü modern araştırmalardan tespit edilmiştir. Mamuretü'l-Aziz vilayetinde yaşayan insanlar modern tıbbın imkânlarından faydalanmışlardır. Bunun yanı sıra hastalıkların tedavi edilmesinde kendilerince yöntemler geliştirmişler, farklı sağaltma yöntemleri uygulamışlardır. Hastalıkların tedavi edilmesinde dinî ritüellerin uygulandığı da tespit edilmiştir. Tıp bilgisinin artması, teknolojinin gelişmesi, insanların sağlık sistemine güvenlerinin artması halk arasındaki uygulamaların sona erdirilmesinde önemli bir faktör olmuştur.

Kaynaklar

- Aksoy, E. ve Bülent, E. (2019). 19 ve 20. Yüzyıllarda Harput Bölgesinin Tekstil Sektöründeki Ticari Gelişmeleri. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, 58-71.
- Araz, R. (1995). *Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Celil Orhan (927). *Mamuretü'l-Aziz (Harput) Tarihi ve Harsî Tetkikat*.
- Çelikdemir, M. (2019). Harput'un Elazığ'a Nakli. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 29, Sayı 2, 425-430.
- Demirhan Erdemir, A. (1989). Ahlât-ı Erbaa. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Doğan, D. M. (2020). *Osmanlıca Yazılışlı Doğan Büyük Türkçe Sözlük*. Cilt 1, Ankara: Yazar Yayınları.
- Keskin, M. (2020). 20. Yüzyıl Başlarında Doğu Vilayetlerinin Demografik Yapısı. *Journal of Universal History Studies*, Volume 3, 1-14.
- Sunguroğlu, İ. (1958). *Harput Yollarında*. Cilt 1, İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları.
- Sunguroğlu, İ. (1968). *Harput Yollarında*. Cilt 4, İstanbul: Özyayın Matbaası.
- Ünal, M. A. (1997). Harput. *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Web Kaynakları

- Elazığ İl Halk Kütüphanesi (2022, Nisan). *Hakkımızda*. Erişim adresi <https://elazig.kutuphane.gov.tr/TR-91254/hakkimizda.html>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 Bu çalışmanın yazarı, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
  2. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir.
  3. Bu çalışmanın yazarı kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
  4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
-